

”בשל עולם הן שמיין”

שיעור זה קשור לכללים:

מקורות פנימיים לסוגיות הגמרא
שאלה שאין עליה תשובה

תמצית השיעור: שאלות רבות בסוגיא זו מתבארות לאור ההבנה שתשלום ב”מיטב” בא לתקן את הופעת הרע שבאה בעקבות הנזק, על ידי החזרת העולם אל מצבו הטוב. המחלוקת אם ”בשלו הן שמיין” או ”בשל עולם הן שמיין” דנה בשאלה מי אחראי לתיקון הנזק – האם המזיק הוא שהביא את הרע לעולם, או שהנזק נוצר על ידי ”העולם”, והמזיק הוא שליח לתקנו.

הצעת הסוגיא

תוך כדי הדיון בגמרא על תשלום נזיקין ”במיטב הארץ”, מעוררת הגמרא שאלה (בבא קמא ד’ ע”ב):

בעא מיניה רב שמואל בר אבא מאקרונא מרבי אבא: כשהן שמיין, בשלו הן שמיין או בשל עולם הן שמיין.

רש”י: כשהן שמיין – האי עידית וזיבורית. בשלו הן שמיין – והוא דהוי עידית לדידיה דמזיק יהיב ליה, ואי אית ליה עידית וזיבורית ושוויי זיבורית דידיה כעידית דעלמא אפילו הכי לא יהיב ליה מזיק לניזק אלא מעידית דידיה, דבתר ארעתא דידיה אזלינן. או בשל עולם הן שמיין – ויהיב ליה מזיבורית שהרי לכל העולם הוא עידית.

כמה שאלות עולות בסוגיא זו. עיון בהן מעורר להבנה מעמיקה של הסוגיא.
א. מיקומה של הסוגיא תמוה – הסוגיא קוטעת את הסוגיא שלפניה, שעל כן תירוצו של רב הונא לשאלת אביי בדף ז’ ע”א על סתירת הפסוקים ”מיטב” ו”ישיב”, מופיע רק בדף ט’ ע”א. רש”י מבאר (ט’ ע”א ד”ה ”רב הונא אמר”):

...והא דלא איירי רב הונא עד הכא משום דבעי לאסוקי למילתא דרבי ישמעאל ור’ עקיבא דבעו לעיל כשהן שמיין אותו בשלו הן שמיין כו’ ועד הכא קמיירי ואזיל.

אולם כבר הקשה על כך המהר"ם שיף:

לא נתחוויר לי מה תיקן, אכתי לסדרו לעיל אצל אידך שינויא, גם בהא
רומיא דקראי גופיה מפסיק למילתא דר' ישמעאל ור' עקיבא ועיין.

יש מקום, אפוא, להבין את מקומה של הסוגיא.

ב. ב"דבר משה" מעורר למחשבה על שאלת היסוד בסוגיא:

לכאורה ראוי להתעורר מהו בכלל הסברא דבשל עולם הן שמין, הלא
מפשטות הפסוק של "מיטב שדהו" משמע שהכוונה היא מיטב דהאיך דקא
משלם, דהיינו בשלו, ואם כן מהיכתי תיתי לחדש דבשל עולם הן שמין?!

יש להוסיף, שהגמרא הקשתה על דעה זו: "אמר ליה: רחמנא אמר 'מיטב שדהו', ואת
אמרת בשל עולם הן שמין?!" לקושיא זו אין תשובה בגמרא. עם זאת, אין זו דחיה של
הדעה ש"בשל עולם הן שמין", שהרי יש הסוברים כך למסקנה, כרב ששת (כתובות ק"י
ע"א). שאלה הנשאר ללא תשובה בגמרא מלמדת על כך שהתשובה היא ברובד פנימי
שאינן דרך לכותבו בגמרא, ויש להעמיק בענין זה.

"בשל עולם"

כפי שראינו, סברת האומר "בשל עולם" היא המחודשת, ועל כן ננסה לעמוד על עומקה.
בדברי המפרשים יש כיוון להבנת הסברא.
המהר"ם דן בדברי התוס' בסוגיין, המבארים מדוע לר' ישמעאל שאמר "בדניזק שיימינן"
פשוט שבשלו הן שמין:

דכיון דר' ישמעאל מגזרה שוה יליף לה מקרא ד"ובער בשדה אחר", על
כרחך דווקא קאמר בדניזק, אבל ר' עקיבא אף על גב דלעיל משמע
דמשמעות דקרא יליף הא דקאמר מהאיך דקא משלם, דהא קאמר לעיל
אהני גזרה שוה ואהני קרא וכו', משמע דמקרא דייק דמיטב דהאיך דקא
משלם הוא, אפילו הכי איכא למימר דעידית דעלמא מקרי נמי דהאיך דקא
משלם הוא, דהמזיק המשלם נמי בכלל העולם הוא. וק"ל.

ר' עקיבא למד מן הכתוב ש"מיטב" הכתוב בפסוק מתייחס למי שמשלם, ולא לדניזק. כיצד
ניתן לומר, אפוא, ש"בשל עולם הן שמין"? מבאר המהר"ם: "דהמזיק המשלם נמי בכלל
העולם הוא". ודבריו תמוהים ביותר. ומה בכך שהוא בכלל העולם, וכי משום כך קרקע
עידית שלו היא עידית דעלמא?

ניתן להבין מדברי המהר"ם, שיש צד שהמזיק המשלם את הנזק עושה זאת בשם "העולם".
העולם צריך להשלים את חסרונו של הנזק, והמשימה הזו מוטלת על המזיק. על כן שמין
בשל עולם.

משמעות הדברים תבאר לאור בירור נוסף בלשון חכמים.

"מיטב" ו"עידית"

יש לשאול, מה ראו חכמים על ככה לשנות מלשון התורה שאמרה "מיטב", ולכנות שדה זו בשם "עידית"¹? ודאי שיש דברים בגו. יש שאמרו, ש"עידית" לשון "עדי" - תכשיט². בליקוטי הלכות לר' נתן (הל' נזיקין ה"ה) מבאר:

וזה בחינת עידית שהמזיקין צריכים לשלם. כי נקראים עידית מלשון עדן. כי השדה הטובה נקראת עדן כמו שכתוב: "כגן עדן הארץ לפניו" (יואל ב'). וכ"ש בחירם מלך צור "בעדן גן אלוקים היית" וכו' (יחזקאל כח). ועל שם עדן נקראות השדות הטובות עידית. וזה בחי' הניזקין שמין להם בעידית. כי כשצריכים לשלם הנזקין לתקן מה שקלקלו בהיזקם צריכין להמשיך התיקון מראש והתחלה שהוא בחי' המשכת רוחניות אלקות לתוך צמצומים שהוא נהר היוצא מגן עדן להשקות וכו'. עיי"ש עוד בדבריו.

"עדן" הוא שמה של השדה הטובה. כך עולה גם מפשטי המקראות.

פִּי נַחֵם ה' צִיּוֹן נַחֵם כָּל חֲרָבֹתֶיהָ וַיִּשֶׂם מִדְּבָרָהּ כְּעֵדֶן וְעָרְבָתָהּ כְּגֵן הַיְדֵן...
(ישעיה נ"א, ג').

וְאָמְרוּ הָאָרֶץ הִלְזוּ הַנְּשָׁמָה הֵיטָה כְּגֵן עֵדֶן וְהָעָרִים הַחֲרֻבוֹת וְהַנְּשָׁמוֹת
וְהַנְּהַרְסוֹת בְּצוּרוֹת יִשְׁבוּ (יחזקאל ל"ו, ל"ה).

המדבר - קרקע גרועה, יהפוך ל'עדן' - קרקע פוריה ומבורכת. במה נתייחדה שדה עידית משדה זיבורית? מבאר רבינו יונה (שערי תשובה שער ב', כ"ו):

והמשל בזה מן השדה שהיא זיבורית, כי עם רוב הטורח בתיקונה ועם רוב עבודה יוציא זרע מעט, ואם לא יטרחו בתיקונה לא יצמיח ולא יעלה בה כל עשב, אבל קוץ ודרדר תצמיח, רק השדה אשר היא עידית גם כי לא יטרח בעבודתה ימצא בזריעתה תועלת.

בשדה עידית אין צורך לעבוד קשה כדי להוציא תבואה מרובה, ובשדה זיבורית התוצרת באה רק מתוך עבודה ועמל. שדה עידית הוא בחינה של גן עדן, שכן בגן עדן לא היה האדם עמל על מזונו. העמל הופיע רק לאחר חטאו של אדם הראשון שנתקלל "בזעת אפך תאכל לחם", והפכה האדמה מעדן למדבר ומעידית לזיבורית. שדה עידית היא בחינה של עדן, של שדה בה העמל איננו כה קשה ורב. נראה, שבקריאת השדה עידית כרמז לגן עדן, עומדים חכמים על מקור דין מיטב. שהרי יש לשאול, מדוע קובעת התורה לאדם מאיזו קרקע ישלם את חובו? והרי "שדה כסף ככסף",

¹ ע"י בדברי הרב וינברג, שו"ת שרידי אש ח"ד, "חקירת המקורות להלכת עידית", א.
² ראה בקונקורדנציה מנדלקורן, ערך "ועדית".

ויכול לשלם בכל מה שירצה. אף על פי כן, אם משלם בקרקע - עומדת התורה על כך שישלם ב"מיטב שדהו". מדוע?
 תשלום ב"מיטב" הוא הדרך שבה המזיק מתקן את הקלקול שגרם הנזק. כבר עמדנו על כך, שיסוד דיני נזיקין הוא הופעת הרע בעולם. בגרימתו נזק גרם המזיק להופעה של רע בעולם, ועליו לתקן את הקלקול. עליו להשיב טוב, ועל כן משלם הוא ב"מיטב שדהו".
 התיקון הוא על ידי שדה עידית. יש בכך בחינה של השבת העולם לגן עדן, אל מקור הטוב ואל המצב בו היה העולם קודם שירד והופיע בו הרע.
 שאלת הגמרא: "בשלו הן שמין או בשל עולם הן שמין" פירושה: האם המזיק הוא הגורם הנזק ועליו מוטל לתקנו, ועל כן התשלום ביחס לקרקעותיו, או שמא הנזק הוא הופעת הרע העולמי, והמזיק הוא זה שדרכו הופיע הרע. בהבנה זו אין אנו רואים במזיק גורם יחידי להופעת הנזק, אלא הוא שותף שדרכו הופיעה מציאות הרע. התשלום שמשלם המזיק בא מכיון שהמזיק היה הדרך שעל ידה הגיע הנזק "העולמי", ועל כן הוא אחראי לתיקון העולם והטבתו. על כן את המיטב - "בשל עולם הן שמין".

ישוב השאלות

לאור הדברים שהתבארו עד עתה ניתן ליישב את השאלות בהן פתחנו. שאלנו על מיקומה של הסוגיא באמצע הדיון בדברי אביי על סתירת הפסוקים בענין "מיטב".

הדיון בדברי אביי מסתיים בדברי רב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע (ז' ע"ב):

אלא, כי אתא רב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע מבי רב, פרשוה: כל מילי מיטב הוא, דאי לא מזדבן הכא מזדבן במתא אחריתי, לבר מארעא דליתב ליה ממיטב, כי היכי דלקפוץ עלה זבינא.

לשיטה זו, דין מיטב איננו חלק מהותי בתשלום הנזק אלא ענין צדדי, שבא להיטיב עם הניזק.

סוגייתנו מציגה עמדה הפוכה. תשלום ב"מיטב" נועד לתקן את הרע שגרם הנזק ולהשיב את הטוב שנגרע. על כן באה סוגיא זו כאן, ולאחריה באים דבריו של רב הונא הממשיכים את הסוגיא הקודמת (ט' ע"א):

רב הונא אמר: או כסף או מיטב.

סברת רב הונא מובנת היטב לאור הסוגיא דידן, שרק בקרקע שייך דין מיטב, וכפי שביארנו.

עוד שאלנו על החידוש שבסברת "בשל עולם הן שמין". סברא זו אכן נובעת מהבנה פנימית עמוקה של התיקון שבתשלום הנזק. עומק זה נרמז בשאלת הגמרא הנותרת ללא תשובה, וכפי שהתבאר.

לאור דברים אלו ניתן לבאר גמרא תמוהה.
לאחר שהגמרא מונה עשרים וארבעה אבות לשיטת רבי חייא ורבי אושעיא, מובא (ה' ע"א):

בשלמא לתנא דידן, תנא אבות - מכלל דאיכא תולדות, אלא לרבי חייא ורבי אושעיא, אבות - מכלל דאיכא תולדות, תולדותיהן מאי ניהו? אמר רבי אבהו: כולן כאבות לשלם ממיטב. מאי טעמא? אתיא תחת נתינה ישלם כסף.

האבות לשיטת רבי חייא ורבי אושעיא אינם אבות שיש להם תולדות. הגדרת אבות לגביהם מחילה עליהם דין תשלום במיטב, כפי שנלמד מן הפסוקים. מדוע, אפוא, לא אמרו רבי חייא ורבי אושעיא: "עשרים וארבעה מזיקים חייבים לשלם במיטב"? לשם מה להגדירם כאבות אם אין לכך כל משמעות מלבד דין מיטב? היה ראוי לומר את הדין - שמשלמים ממיטב - ותו לא?!

רבי חייא ורבי אושעיא מבינים שתשלום במיטב אינו תוספת צדדית לתשלום הנזק. תשלום במיטב מלמד שנעשה כאן נזק שמשמעותו היא הוספת רע בעולם, ויש לתקנו על ידי תשלום במיטב. רק נזק שמוגדר כ"אב נזיקין", כחלק מהופעת הרע והקלקול בעולם³ - חל עליו דין מיטב. כדי שישלמו במיטב, צריכים הנזקים להיות מוגדרים כ"אבות".

³ ראה, למשל, את דברי הוזה"ק ח"ב, קי"ח ע"ב, שהובאו בשיעור: "תולדותיהם של אבות הנזיקין", עמ' 308.